

Fiscaal-criminogene structuren in branche en concern

DR. M.A. WISSELINK

1. Inleiding

De informele, ongeregistreerde, „zwarte” economie komt ook wetenschappelijk meer in de belangstelling. De harde kern is uiteraard het illegale economische gedrag, zoals bij voorbeeld belastingfraude of sociale-verzekeringsfraude. Arbeidseconomen of economische geografen 1) wijzen er echter terecht op dat de informele, officieuze economie ook ruimer kan worden opgevat als men daaronder ook bij voorbeeld de legale doe-het-zelf-sector verstaat. Een aanverwant gebied is de z.g. ongeregelde, onofficiële handel, al dan niet gelocaliseerd in „zwarte markten”, zoals die te Beverwijk. In deze bijdrage wil ik echter niet spreken over begripsafbakeningen in de informele economie, maar over een ander nog weinig onderzocht terrein in dit verband, namelijk over de vraag of, en zo ja in hoeverre branchestructuren (opbouw van een bedrijfskolom) en/of concernstructuren c.q. -organisaties bevoorordend kunnen werken voor het ontstaan van vooral fiscale zwarte circuits. Het terrein beslaat derhalve een stukje „zwarte” fiscale economie.

Het gaat hier om een deelaspect van het veel uitgebreidere vraagstuk van economische en andere oorzaken van belastingfraude. In de reeds bestaande, zeer schaarse, sociologisch-economische en criminologische literatuur op dit punt wordt gesproken over „criminogene” factoren in de structuren van een industrie of bedrijfstak (micro- of mesoniveau). Hieraan kan, wat de hierover aanwezige (deels empirische) kennis betreft, nog het volgende worden toegevoegd. De fiscus zelf, en in het bijzonder de Fiscale Inlichtingen en Opsporingsdienst, is al enige jaren bezig met de opbouw en uitbreiding van een z.g. branchedocumentatiecentrum, waar behalve de branchestructuren, handelsgebruiken, en productieprocessen, ook continue kengetallen voor omzet, bruto-winstpercentages, kostensoorten, en netto winstcijfers in bedrijfstakken en beroepen ten behoeve van de aanslagregeling worden opgesteld en geactualiseerd. Het betreft hier een groot, ten dele geautomatiseerd, en geheim gegevensbestand van de overheid. Onlangs is er een apart bestand voor personen „met een verhoogd fiscaal risi-

co” (koppelbazen, maar ook andere ondernemers kunnen er een plaats in vinden) gestart. Bovengenoemde gegevensverzamelingen van de fiscus kunnen ook zeker bedrijfseconomisch en fiscaal-wetenschappelijk interessant zijn, speciaal ook voor het onderwerp van deze rubriek. De enkele opmerkingen over het betreffende onderzoekveld zijn echter op observaties van buiten de belastingdienst gebaseerd.

2. Amerikaans economisch-sociologisch onderzoek

De pionier van het „white-collar-crime”-concept, Sutherland, stimuleerde na de tweede wereldoorlog enkele criminologen en economische sociologen tot ten eerste een begrips- en methodenstrijd (waarover ik het niet wil hebben) en ten tweede (toch) ook tot nuttig empirisch onderzoek (wat mij ook fiscaal-economisch nuttig voorkomt). In 1970 vestigde een onderzoek van Leonard en Weber 2) de aandacht op een tot dan toe kennelijk verwaarloosd verschijnsel, namelijk de invloed van de marktstructuur op de mate van crimineel gedrag. Vooral indien de economische invloed in een industrietak (branche) geconcentreerd is bij slechts enkele vennootschappen (corporations) zijn de kansen op crimineel gedrag groter dan in een bedrijfstak zonder oligopolistische kenmerken. Zij namen de Amerikaanse automobiellindustrie van fabrikant tot dealer op de korrel in de jaren zestig, waarin sprake was van hoogconjunctuur en de concurrentieslag met de Japanse autofabrikanten nog moest beginnen. Essentiële kenmerken van de marktstructuur van de Amerikaanse automobiellindustrie waren (toen) vergaande „seller-concentrations” en „heavy barriers of entry to the industry”, die werden veroorzaakt door de hoge aanloopkosten voor nieuwkomers, gigantische „economies of scale” en grote produktdifferentiatie (al veel modellen). General Motors en de andere oligopolisten oefenden een zeer grote macht uit over hun dealers via hun dealercontracten (franchise agreements). De dealers moe(s)ten praktisch een vast quotum auto’s in een gegeven periode verkopen, omdat anders hun dealers overeenkomst werd opgezegd. Bovendien was

hun winstmarge op de verkoop van nieuwe auto’s in feite te laag. De onderzoekers concluderen dat de dealers hun slechte economische positie vervolgens vaak op de consumenten, de autobezitters, afwentelden via vele vormen van frauduleus gedrag. Dit betrof naast slecht uitgevoerde garanties, verkoop van oude auto’s als (bijna) nieuw enz. Bij dit onderzoek werd nog niet de reactie van de voornoemde „economische underdogs” via belastingfraude expliciet onderzocht.

Dit werd wel gedaan door Farberman in een zeer gedetailleerd vervolgonderzoek over praktijken in de Amerikaanse autobranche. Hij scherpt de criminogene factoren aan door deze te omschrijven als: „The deliberate and lawful enactment of policies by those who manage economically concentrated and vertically integrated corporations and/or industries which coerce lower level (dependent) participants into unlawful acts”. De dealer-garagehouder zit voortdurend financieel in de tang: zijn voorraad deels met leengeld ingekochte auto’s mag niet te groot worden, verkoop is „a must”. Compensatie wordt gezocht in „fraudulent service operations”, én in een „kick-back-system which enables used car managers of new car dealerships to exact graft from independent used car wholesalers and forces the independent used car wholesaler into illegal „short-sales” in order to generate unrecorded cash for kickback payments” 3). Farberman was als „participant-observer” in dienst getreden bij een tweede-hands-autohandelaar, wilde oorspronkelijk alleen een (braaf) consumentenonderzoek doen over onderhandelingstactiek tussen verkopers en „low-income-customers”, maar ontdekte ongewild een vast patroon bij de overeenkomsten (naast cheques ook altijd bijkomende cash-betalingen), dat het symptoom van een regulier fiscaal zwart circuit bleek te zijn. Via gesprekken met zijn „gastheren” en eigen boekenonderzoeken kon hij tot de volgende analyse komen. Eerst is er de „short-sale” tussen de koper van een tweede-hands auto en de handelaar, waarbij de werkelijke verkoopprijs boven het officiële bedrag van de verkoopfactuur ligt. Alleen over het laatste bedrag wordt natuurlijk belasting betaald. Het gevolg is dat de handelaar zwart geld krijgt dat hij vervolgens nodig heeft in zijn contacten met de dealer-garagehouder als leverancier van ingeruilde auto’s. De betreffende handelaar bij wie Farberman zijn onderzoek deed bleek grotendeels afhankelijk te zijn van zeven grote GM-dealers-garagehouders in dezelfde stad. De

1) P. Renooy, J. Mevissen en R. van Geus, De verborgen economie aan de oppervlakte, *ESB*, 14 maart 1984.

2) W.N. Leonard en M.G. Weber, Automakers and dealers, a study of criminogenic market forces, *Law and Society Review*, 1970, blz. 407-424.

3) H.A. Farberman, A criminogenic market structure: the automobile industry, *The Sociological Quarterly*, 1975, blz. 438-457.

„sales-managers” van de ingeruilde auto’s maakten dikwijls misbruik van hun economische machtspositie door zwarte betaling van de tweede-handshandelaar te eisen voor een bepaald vast gedeelte van het door de laatste op zijn beurt van zijn klanten ontvangen geld. Het punt waar het op aankomt is nu dat dit niet een incidentele frauduleuze gebeurtenis was uitsluitend ter persoonlijke verrijking, maar een „systeemmisdrijf” waartoe men wel praktisch was gedwongen omdat men als dealer onder grote economische druk stond via de door de autofabrikant opgelegde harde condities (verkoopdwang; te lage winstmarges). De dealer verweert zich dus economisch tegen de oppermachtige gigant doordat hij via de tweedehands-autohandel en geknoei met reparaties en garanties iets terugverdient ten koste van zowel de consument als de fiscus. Ik acht het niet onwaarschijnlijk dat zulke toestanden indertijd ook wel in de Europese automobielsectoren zijn voorgekomen, en misschien nu nog, hoewel men in een periode van economische stagnatie de klant iets meer te vriend moet houden.

Analoge onderzoeksresultaten zijn verkregen via een onderzoek van de Amerikaanse sterke-drankenindustrie door Denzin 4). Ik beperk me tot fiscale zwarte circuits. Na de drooglegging kwamen er federale en staatwetten voor een globale ordening van de drankindustrie die ten doel had een continu (globaal) inzicht in de branchestructuur (voor vergunningenbeleid enz.) te verkrijgen en ook een zekere „machtenscheiding” aan te brengen door in beginsel tussenhandel verplicht te stellen tussen fabrikanten en verkooppunten („retailers”). Dit laatste „anti trust”-doel schijnt grotendeels mislukt; ook in deze industrie is de productie in enkele grote concerns geconcentreerd, waarin veel familiebanden voorkomen die zich ook soms uitstrekken tot „distributors” en „retailers”. De wetshandhaving (semi-drooglegging, anti-trust, fiscaal) is problematisch. Fiscaal kan een zwart circuit o.a. aldus ontstaan: de distillers (de fabrikanten) oefenen grote druk uit op de distributors (tussenhandel) „to meet quotas”, de drank wordt vervolgens via een eigensoortig afwentelingsproces doorgeperst naar de verkooppunten die het etikettentrouw drinkende publiek rijkelijk voorziet. Als onderdeel van dit verkoopproces is een „off-invoice-strategy” ontwikkeld, o.a. in de vorm van onderling concurrerende (dus tegen elkaar uit te spelen) tussenhandelaren die elk voor zich door één of meer (al of niet in het geheim samenspannende) fabrikanten worden gedwongen, een nieuw te lanceren drank (vaak een nieuw etiket op een fles met grotendeels dezelfde inhoud!) aan te kopen onder dreiging van stopzetting van leveranties van reeds (goed) lopende producten. In dit geval wordt de tussenhandelaar, om maar snel van zijn uit kostenooptpunt (tijdelijk) te hoge voorraden nieuw gelanceerd product af te komen, in feite gedwongen een deel daarvan zwart, zonder factuur, aan de detaillist te leveren (die daar uiteraard op inspeelt). De tussenhandelaar bedingt daarbij wel dat de de-

tailist als compensatie ook een minimum hoeveelheid van de al (goed) lopende dranken inkoop. Ook hier komen in het persoonlijke vlak „kick backs”, retourcommissies en steekpenningen voor. De winkelier (bareigenaar enz.) moet dan vanzelfsprekend door zwarte verkoop het zwarte circuit voltooien. Behalve de dubbele (witte en zwarte) boekhouding wordt soms als dekmantel voor niet-geboekte inkoop gefingeerde winkeldiefstal gebruikt. De auteur stelt aan het eind van zijn studie (zelfs) de vraag of er wellicht verdere „case studies” nodig zijn „to determine whether or not criminogenic conduct is basic to the survival, growth and success of American economic enterprises”.

Behalve deze twee omvangrijke case studies valt nog te wijzen op twee meer theoretische studies 5) rondom het complexe begrip „organizational crime”. Problemen zijn (en blijven) o.a. in welke mate individuele verantwoordelijkheid van de „officials” kan worden vastgesteld (ook een hoofdprobleem bij art. 51 Wetboek van Strafrecht betreffende de strafbaarheid van rechtspersonen). Interessant is ook een uitbreiding van het begrip criminogene organisatorische factor(en) in een industrietaak: niet alleen kunnen daaronder worden begrepen factoren die dwingen tot witteboordencriminaliteit of criminaliteit in een economische of bureaucratische organisatie, maar ook factoren die alleen daartoe de gelegenheid scheppen of die dit vergemakkelijken. Daartoe worden o.a. gerekend „extremely tempting structural conditions” zoals bepaalde toestanden in de Amerikaanse effectenhandel („securities industry”), wettelijke en feitelijke, die neerkomen op de zeer gemakkelijke verhandelbaarheid van effecten (de houderbezitter van een toonderaandeel of toondercertificaat geldt in beginsel als eigenaar; de fysieke overdracht is gemakkelijk, waarbij het bankgeheim een rol speelt). Dit vergemakkelijkt fraude (diefstal of handel in valse aandelen). Kort gezegd: handel in beurs aandelen is belangrijker dan de (intrinsieke) waarde ervan; zonder beurshandel geen provisie. Door de toenemende automatisering van effectenregistratie en effectenbeheer door banken neemt echter de fysieke mobiliteit van aandeelbewijzen enz. af, en daarmee neemt wellicht ook de criminogene structuur van de branche in betekenis af. De auteurs onderscheiden naast de bovenbesproken „crime coercive systems”, de systemen die ingebouwde weerstanden tegen fraude bezitten. Dat doet denken, uiteindelijk, aan totale controle via gekoppelde computer-systemen van overheidslichamen én van particuliere organisaties. Minister Kortals Altes’ binnenlands persoonsbewijs, en het sociaal-fiscaal nummer wijzen op de tendens in die richting.

3. Steekpenningenbranches

Door perspublicaties, verspreide fiscaal-juridische notities, en o.a. de z.g. Lockheed-affaires in Japan en elders, is wel duidelijk geworden dat in branches

waar het om zeer grote contracten en grote eenheden gaat, steekpenningen, vaak ook fiscaal niet aangegeven als inkomen, een belangrijk economisch smeermiddel vormen. Het is algemeen bekend dat de internationale aannemerij in het bijzonder in het Midden-Oosten en in ontwikkelingslanden niet zonder schijnt te kunnen, en hetzelfde geldt voor vliegtuigfabrikanten en naar aan te nemen is soms bij scheepsbouwers, en misschien ook (op aanmerkelijke schaal?) in de overige kapitaalgoederenindustrie. Men kan hierop zowel de „crime coercive” als de „crime facilitative” systeemtheorie toepassen. De dwang is hier echter niet aanwezig in de vorm van de markt beheersende oligopolisten in een sterk verticaal geïntegreerde bedrijfskolom zoals de automobielsectoren. De dwang zit aan de kant van de kopers. Dezen gebruiken hun lokale macht via het inschakelen van z.g. „consultants” bij voorbeeld Arabische of andere tussenpersonen met de nodige relaties die onderhandelingen (moeten) voeren, en die daarvoor dan „commissions” krijgen die soms duidelijk normale „arms-length”-beloningen te boven gaan, nl. als het om vele miljoenen (guldens of dollars) gaat waarvoor men geen wezenlijke verkoopspanningen verricht.

Het excedent is dan een steekpenning. Hier is, meen ik, de marktstructuur in ruime zin „crime-coercive”. Hetzelfde geldt voor de steekpenningen die aan lokale overheidsfunctionarissen moeten worden betaald om b.v. bouw- of verblijfsvergunningen te verkrijgen. De Amerikaanse belastingdienst heeft van 1975-1977 een grootscheepse aanval gedaan op „corporate slush funds” d.m.v. een zeer gedetailleerde vragenlijst aan de betrokken belastingplichtigen („the 1200 largest American corporations”). Het juridisch verzet hiertegen schijnt nogal succesvol geweest te zijn en de belastingopbrengst viel tegen door bewijsproblemen m.b.t. betalingen aan buitenlanders, in het bijzonder aan buitenlandse ambtenaren 6).

De algemene conclusie is dan dat grote belangen (contracten, produkteenheden)

4) N.K. Denzin, Notes on the criminogenic hypothesis: a case study of the American liquor industry, *American Sociological Review*, 1977, blz. 905-920.

5) L. Shill Schragar en J.F. Short jr., Toward a sociology of organizational crime, *Social Problems*, 1978, blz. 407-419, en M.L. Needleman en C. Needleman, *Organizational Crime: two models of criminogenesis*, 1979, blz. 517-528.

6) Zie: J.J. Tigue jr. en S.T.E. Abrams, A current analysis and appraisal of IRS’ sensitive payments investigation, *The Journal of Taxation*, maart 1980, blz. 160-163, en over de constitutionele bezwaren J.W. Egan, The Internal Revenue Service and corporate slush funds: some fifth amendment problems, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 1978, blz. 59-74. Het basis-document is het „Report on the internal Revenue Service slush-fund investigation” van een commissie van New Yorkse advocaten, *Tax Law Review*, 1977, blz. 161-239. Een belangrijk rechtspraakgeval is H.J. Richards v. US, District Court of Virginia, 77-018912, *International legal materials*, november 1977, blz. 1358-1366.

veel macht en geld representeren, en alleen reeds daardoor corruptie, en ook fiscaal bederf, regelrecht veroorzaken. In Amerika zijn betalingen van steekpenningen aan buitenlandse overheidsfunctionarissen verboden. Fiscale aftrekbaarheid is aan tamelijk strenge voorwaarden gebonden. In ons land geldt geen direct verbod. Aftrekbaarheid van de winst is toegestaan als de zakelijke aard van de betaling wordt aangetoond. De betaler hoeft niet, als voorwaarde voor aftrekbaarheid, de identiteit van de (buitenlandse) ontvanger te onthullen.

4. Concernstructuren: het organisatieprobleem

Voor zover mij bekend is er nog nooit wetenschappelijk empirisch onderzoek gedaan naar de invloed van de opbouw van een concern op fraudegeneigdheid, of de gelegenheid daartoe. De interessante kennis hieromtrent berust grotendeels in de geheime dossiers van fiscus, politie, accountants, belastingadviseurs enz. Openbare kennis zou echter kunnen worden gedestilleerd – zij het slechts zeer ten dele – uit gepubliceerde jurisprudentie in anti-trustzaken en in fiscale „intercompany-pricing“-kwesities. „Tax havens“ spelen hier een rol. Een enkele speculatieve aanduiding is echter mogelijk. Ten eerste zijn er de avonturiers, de wilde, heerszuchtige eenlingen in het concernland, voornamelijk op internationaal handelsgebied, bij voorbeeld de oliehandel. Zij bouwen een volstrekt aan henzelf dienstbaar concern op, met „topholdings“ in „tax havens“, en mede-directieleden die slechts als knechten, niet als partners figureren. Een voorbeeld is de Amerikaan M. Rich (handelaar in aardolie en andere grondstoffen, wiens Zwitserse connecties – ten dele vergeefs – door de fiscus worden aangevallen) en J. Deuss die wegens olieleveranties aan de Russen en aan Zuid-Afrika in het nieuws kwam 7). De medaille van deze „eenlingen“ heeft echter ook een keerzijde: alleen opererende zakenlieden die hun nek uitsteken krijgen van de persmedia een criminogeen-stigmatiserende tik op hun hoofd, terwijl bij voorbeeld de Shell, die ook tersluiks meedeed aan de Zuid-Afrikaanse oliehandel volgens een recent in het *NRC Handelsblad* besproken rapport, publicitair buiten schot blijft doordat het concern een grote bureaucratie is waarin individueel verantwoordelijke functionarissen zich kunnen verschuilen. Hier is een criminologisch-sociologische wetmatigheid: de kleine avonturiers in internationaal „tax haven“-land, zichtbaar als ze zijn, worden door boze belastingdiensten achtervolgd, de groten die het „tax haven“-wezen hebben uitgevonden en er zelf de financiële ruggegraat van vormen, zijn de fiscus te machtig. Het blijft meten met twee maten.

Vanaf de kleine concerns van vrijheidslievende eenlingen is het slechts een kleine stap naar grote(re) concerns die slecht georganiseerd zijn of waren en die daardoor fraude oproepen, of kunnen vergemakke-

lijken. Dit zijn volgens mij de in een hoogconjunctuur veel te snel gegroeide lichamen met topzware holdings waarin leden van de raad van bestuur of met elkaar twisten, of zelfs van elkaar niet eens weten wat ze doen, hetgeen ook slechte communicatie met directies van de dochtermaatschappijen veroorzaakt. Kortom, een slechte interne afbakening van bevoegdheden, geen controle op elkaar, en geen functiescheidingen. Dergelijke concerns plegen vaak de z.g. „conglomerates“ te zijn, waarin fabricage- en handelsactiviteiten, die niets met elkaar te maken hebben, bij elkaar worden gevoegd. Vaak gaat het in wezen alleen om handel in vennootschappen en hun management, die goedkoop en noodlijdend zijn aangekocht en, na opgepept te zijn, met winst worden verkocht. Ik meen dat dergelijke concernstructuren nogal criminogeen zijn. Ik denk – bewijzen kan ik het niet – dat in de komende jaren hierover interessant bewijsmateriaal voorhanden zal zijn, als uitkomst van parlementaire en gerechtelijke enquêtes naar mede met overheidsgeld gesteunde bedrijven (RVS, e.d.).

5. Koppelbazen en bouwfraude: fraudeconcerns

Er zijn ook „fraude-industrieën“, concernstructuren niet eens alleen maar „criminogeen“, maar uitsluitend op fraude gericht, en alleen daarvoor opgezet. Dit is de zwartste economie. Het is hier niet de plaats om details weer te geven. Veel publicaties bestaan reeds hierover 8). Hoofdenmerk is misbruik van vennootschapsrecht, in het bijzonder van de BV, en buitenlandse equivalenten plus „tax havens“. Economisch gaat het om een „crime-facilitative-system“, namelijk illegale uitbating van het schaarse goed der geschoolde arbeid (een zeer sterke marktpartij!).

6. Zwarte handel en zwarte arbeid

Ponneker gaf in *ESB* een verslag van een hoorzitting in de Tweede Kamer over zwartwerken, beunhazerij, e.d. 9). Vele instanties werden gehoord. Hij ziet zwarte handel en zwarte arbeid als elkaar aanvullende activiteiten die globaal kunnen worden omschreven als „iedere werkzaamheid als zelfstandige of in loondienst verricht in strijd met de bindende fiscale, sociale en andere voorschriften, bij voorbeeld die op het terrein van de vestigingwetgeving.“ En: „tegenover elk van hen staat een opdrachtgever, en die schijnt u of ik of een onderneming te zijn“. In tegenstelling tot het terrein van (internationale) concernstructuren, zitten we hier op het gebied van de massale fraude van de kleine subjecten. Grondoorzaak van zwart werk is volgens de auteur het (grote) verschil in prijs tussen belastingvrij en belast werken. Hij vraagt zich o.a. af in welke bedrijfstakken zich het een en ander voordoet en waarom, en hoe de invloed is van hoog- en laagconjunctuur. Wat de „mentaliteitsvraag“ de niet-cijfermatige kant van de

zaak betreft, meen ik er goed aan te doen nog eens te wijzen op de pioniersarbeid van Van de Braak in zijn dissertatie over belastingweerstand. Zijn werk roept om Nederlandse „case studies“.

7. Bankwezen: geld is geld

Met een enkele aanduiding moet worden volstaan. Een criminogeen hoofdaspect is dat naast het zwarte chartale geld (munten en bankbiljetten) dat voor een deel „onder de mensen“ is, d.w.z. buiten de bankkluisen, ook giraal zwart geld moet worden beheerd. Het bankwezen vervult hierbij een cruciale rol. De bankier stelt zich a priori neutraal op tegenover geld ten aanzien waarvan hij weet of (redelijkerwijs) vermoedt dat het van zwarte (fiscaal verzwegen) herkomst is 10). Dit is op zich zelf begrijpelijk en zakelijk onvermijdelijk. De cliënt is de fraudeur, niet de bankier. Een grensoverschrijding vindt echter plaats als actief zwart geld wordt gegenereerd, d.w.z. fiscale fraudemethodieken aan de cliënt worden onderwezen die bij de uitvoering van het een en ander daadwerkelijk door bankfunctionarissen wordt bijgestaan. Dan komt belastingfraude en/of valsheid in geschrifte begaan door een rechtspersoon (art. 51 Sr) aan de orde. Dit artikel hanteert de criteria van „begaan“ van het feit door de „rechtspersoon“ (toetsing van het optreden van de vennootschapsrechtelijke of verenigings- of stichtingsrechtelijke organen en/of hun gemachtigden) en: het optreden van „hen die tot het feit opdracht hebben gegeven alsmede (...) hen die feitelijke leiding hebben gegeven aan de verboden gedraging“. Blijken persberichten zal in het komend najaar het strafproces (d.w.z. de fase van de openbare terechtzittingen) tegen directieleden van Slavenburg's Bank beginnen. Het ware te wensen dat deze procedure niet alleen als fraudepreventief spektakelstuk zal worden gebruikt, maar dat zowel de officier van justitie als de verdediging de gelegenheid te baat nemen op wetenschappe-

7) Recordbedrag gemoeid met belastingfraude Marc Rich, *Het financiële Dagblad*, 13 oktober 1983, blz. 17. Zie ook *The Economist*, 24 september 1983, blz. 83; Friso Endt, Nederlands bedrijf bevoorraadt Zuid-Afrika met olie, *NRC Handelsblad*, 7 juni 1984. Zie voorts: Gedrag Shell beneden waardigheid van multinationale heer van stand, prof. dr. W.E. Verdonk, *NRC Handelsblad*, 11 augustus 1984.

8) In het ISMO-rapport is voor het eerst de koppelbaasindustrie gedetailleerd uiteengezet. Zie: H. Sleurink, Hoe fraude de samenleving bedreigt, *ISMO-rapport*, 1982, blz. 139-177; Papa Blanca: de ontmanteling van een koppelbazen-imperium, *Elseviers Weekblad*, 24 maart 1984; J.G.M. van Nijnatten, Enkele aspecten van bouwfraude, *Algemeen Politieblad*, 1981, blz. 382-383 en 408-412.

9) H. Ponneker, Zwarte handel – Zwarte arbeid, verslag van een hoorzitting, *ESB* 16 mei 1979, blz. 491-494.

10) Dit is ook met zoveel woorden gezegd door diverse bankdirecteuren (leden van raden van bestuur) in interviews in o.a. *NRC Handelsblad*, *Haagse Post* en *Vrij Nederland*.

lijk verantwoorde wijze inzicht te verschaffen in de al niet fraudebevorderende structuren die gelegen zijn in de specifieke eigenaardigheden van de opbouw van een bankconcern, zoals de zelfstandige positie van plaatselijke bankfilialen.

8. Slotconclusies en suggesties

Uit het voorgaande kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- a. een sterk verticaal geïntegreerde bedrijfskolom met enkele (machtige) oligopolisten kan criminogeen werken op de lagere echelons: zie b.v. de automobieliindustrie;
- b. bedrijfskolommen met enkele belangrijke produkten, deels in een „geheim familiekartel” samenwerkend, kunnen verscheidene concurrerende distributeurs en zeer vele detaillisten criminogeen maken door (opnieuw) afwenteling op de fiscus van winsttekorten en kostennadelen: zie b.v. de sterkedranken-industrie;
- c. grote financiële belangen (grote contracten, grote produkteenheden) genereren vaak (deels) fiscaal zwarte steekpenningen;
- d. er zijn recent pure fraude-industrieën ontstaan (zoals het koppelbaaswezen) die goed geschoolde arbeiders misbruiken;
- e. slecht georganiseerde concerns (slechte afbakende bevoegdheden, onvoldoende functiescheiding, en geen of te weinig interne of externe contrôle) lokken fraude uit; in dit verband is te wijzen op de z.g. „conglomerates”, en de kleinere eenmansconcerns van het avonturierstype;
- f. bankiers beheren ook zwart geld, wat op zich zelf criminogeen is.

Mijn algemene indruk is dat in ons „ondernemingsgewijze” produktiesysteem het producentenbelang overheerst. Dit genereert een „perseconomie”, waarin het geforceerd aanbieden van soms door de consumenten niet gevraagde produkten (verregerende consumentenbeïnvloeding door reclame-activiteiten e.d.), een belangrijke plaats inneemt. Te grote producentenmacht kan, zoals door enkele case-studies is aangetoond resp. door gepubliceerde ervaringen uit de praktijk wordt gesuggereerd, leiden tot criminogene branche- en concernstructuren, ook internationaal (o.a. „tax havens”). Denkbaar, en naar mijn mening wenselijk, zou zijn een groter tegenwicht van de zijde van consumentenorganisaties, en in laatste instantie uiteraard van de kant van meer bewust oordelende en kiezende individuele consumenten. Consumenten moeten behalve op de kwaliteit van goederen en diensten, en op milieubescherming, ook meer gaan letten op de wijze waarop zij ongevraagd met consumptiegoederen worden overspoeld via absurd ver doorgevoerde produktdifferentiatie en merkeninflatie. Op de lange duur zou een dergelijke bewustwording decriminaliserend – ook fiscaal – kunnen werken. Men kan ondernemers of grote concerns natuurlijk niet dwingen met consumenten(organisaties) te gaan praten. Op langere termijn zou dit evenwel, zoals nu al een enkele maal op het gebied van milieubescherming gebeurt, economische onevenwichtigheden („external costs” opgeroepen door overmatige produktie en daarmee gepaard gaande verspilling) kunnen tegengaan, en daarmee naar mijn inzicht ook indirect op langere termijn belastingweerstand kunnen verminderen, en daarmee de fraude.